

Introducing and Reviewing the Executive and Symbolic Elements of Ashura Rituals in Estahban City with an Emphasis on Chak–Chako, Charcho and Sine–Dori as Three Rituals

Marziye Borzoueian*

Mohammadhossein Charejoo**

Abstract

Ashura rituals in Iran are very old, and much has been said about cultural and historical contents and roots of these rituals. But what necessitates studying these national rituals is the folkloric characteristics and capacities of each region, which combines the ritual with a particular taste, culture, and geography, and gives it unique indigenous identity. Estahban City is one of the thousands of regions in Iran that has a long history in the field of Ashura mourning rituals. Among these rituals, “Chak–Chako”, “Charcho” and “Sine–Dori” have extreme ritual importance and function in this city. The present research seeks to answer this question that what visual capacities and theatrical aspects do Ashura rituals of Estahban have, emphasizing three above-mentioned rituals? The results indicate that the most important dramatic and executive aspects of these rituals are manifested in the group and rhythmic order and coordination of the participants which evoke a kind of ethnic and social solidarity.

Keywords: Chak–Chako, Charcho, Sine–Dori, Estahban, Ashura Rituals of Estahban

* Ph.D. in Persian Language and Literature, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) marziyeborzoueyan@yahoo.com

** M.A. in Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Shiraz, Iran. charejoo1356@gmail.com

How to cite article:

Borzoueian, M., & Charejoo, M. (2023). Introducing and Reviewing the Executive and Symbolic Elements of Ashura Rituals in Estahban City (With an Emphasis on the Three Types of Rituals Including Chak Chako, Charcho and Sine Dori). *Journal of Ritual Culture and Literature*, 2(1), 1-18. doi: 10.22077/jcrl.2022.5005.1023

Copyright: © 2022 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

معرفی و بررسی عناصر اجرایی و نمادین آیین‌های عاشورایی در شهرستان استهبان (با تأکید بر سه آیین چک‌چکو، چارچو و سینه‌دوری)

مرضیه برزوئیان*

محمدحسین چاره‌جو**

چکیده

آیین‌های عاشورایی در ایران قدمت بسیار دارد و درباره ریشه‌ها و محتوای فرهنگی و تاریخی این آیین‌ها سخن بسیار رفته است؛ اما آنچه مطالعه این آیین‌های ملی را همچنان امتداد می‌بخشد، علاوه بر ارزش آرشیوی، ویژگی‌ها و ظرفیت‌های فولکلوریک هر منطقه است که آیین را با ذائقه، فرهنگ و جغرافیای خاصی درمی‌آمیزد و با شناسه‌های منحصر به فرد بومی عرضه می‌کند. شهرستان استهبان در استان فارس نیز یکی از مناطق ایران است که در زمینه آیین‌های سوگواری عاشورایی سابقه دیرینه دارد. از میان این آیین‌ها، «چک‌چکو»، «چارچو» و «سینه‌دوری» بیشترین اهمیت و عملکرد آیینی را در این شهرستان دارند. پژوهش حاضر، در پی پاسخ به این پرسش است که آیین‌های عاشورایی استهبان - با تأکید بر سه آیین یادشده - از چه ظرفیت‌های بصری و جنبه‌های نمایشی برخوردارند؟ نتیجه اولیه، مبین این امر است که مهم‌ترین وجه نمایشی و اجرایی این آیین‌ها در انتظام گروهی و ریتمیک و هماهنگی مشارکت‌کنندگان متجلی می‌شود و نوعی تداوم و همبستگی قومی و اجتماعی را تداعی می‌کند.

کلید واژه‌ها: چک‌چکو، چارچو، سینه‌دوری، آیین‌های عاشورایی، استهبان.

*دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول) marziyeborzoeyan@yahoo.com
**دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران m.charejoo1356@gmail.com

مقدمه

شهرستان استهبان از شهرستان‌های استان فارس است. جمعیت این شهرستان بر اساس سرشماری سال ۱۳۹۵، ۶۸۸۵۰ نفر بوده است. استهبان در تاریخ پیش از اسلام با عنوان «سته» یا «هسته» معروف بوده است؛ جایی که مردمانی با اندیشه دارد و درختان میوه‌داری از قبیل انگور، انجیر و انار پرورش می‌دهند. نام استهبان برگرفته از میوه‌های هسته‌داری است که به نام سته‌بان می‌شناختند (بان به معنای نگهدارنده است یا جایی که مردمانش از درختان میوه‌دار نگهداری و پاسبانی می‌کنند).

نخستین متنی که نامی از استهبان در آن یاد شده کتاب المسالك الممالک ابن خردادبه هست که حدود ۱۰۰۰ سال پیش نوشته شده، پس از آن فارسنامه ابن رقی و درقرون اخیر آثار العجب فرصت الدوله شیرازی و همچنین فارسنامه ناصری به نیکی از استهبان یاد شده است (آل ابراهیم، ۱۳۸۵: ۵).

شهرستان استهبان همچون بسیاری از مناطق ایران، پرورش‌دهنده انواع آیین‌ها و سنت‌های دیرینه فرهنگی بوده است، چنانکه آیین‌های سوگواری امام سوم شیعیان (ع) برای مردم این شهرستان، جذبه و اعتباری بی‌بدیل دارد. این آیین‌ها در طول تاریخ پایدار بوده‌اند و تأثیر اجتماعی دارند. وجود خصوصیات نمادین، رمزی، بصری و نمایشی و تکرار و تثبیت این ویژگی‌ها سبب می‌شود آیین‌ها همواره از منظر نمایشی و زیباشناسی قابل تحقیق و تفحص باشند. مهم‌ترین این آیین‌ها که در این تحقیق مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: چک‌چکو، چارچو و سینه‌دوری.

در این پژوهش، به دو سؤال اصلی زیر پاسخ داده می‌شود:

۱- آیین‌های چارچو، چک‌چکو و سینه‌دوری چه ویژگی‌های نمایشی‌ای دارند؟

۲- کارکرد جنبه‌های نمایشی آیین‌های چارچو، چک‌چکو و سینه‌دوری چگونه است؟

پژوهش حاضر، دو حوزه مطالعاتی و روش‌شناختی را شامل می‌شود: نخست، منابع و اسناد کتابخانه‌ای و ریشه‌یابی نظری موضوع، دوم شناسایی و مشاهده دقیق آیین و کنشگری عناصر ساختاری آن که از طریق ارتباط و مطالعه مستقیم روی آیین‌ها محقق می‌شود. از آنجاکه در نظام‌های اجتماعی سنتی، بخش زیادی از داده‌های فرهنگی، نزد بزرگان و پیران قوم و همچنین دست‌اندرکاران و بانیان آیین‌ها محفوظ است در این پژوهش علاوه بر دریافت مبانی تحلیلی و نظری، از شیوه‌های مردم‌نگاری و میدانی همچون مشاهده مستقیم و مصاحبه عمیق استفاده شده است.

پیشینه پژوهش

از مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در زمینه آیین‌های عاشورایی انجام شده، کتاب نخل‌گردانی نوشته علی بلوک‌باشی است. این اثر پژوهشی، سابقه سنت تابوت‌گردانی در میان ایرانیان را از دوران پیش از اسلام مورد مطالعه و ریشه‌یابی قرار داده و پس از معرفی اشکال مختلف

حمل تابوت، نخل، حجله و سایر نمادهای شهادت در آیین‌های سوگواری، آیین نخل گردانی را در مناطق مختلف ایران بررسی کرده است. در این پژوهش ضمن تأکید بر تأثیر عناصر بصری بر اندیشه و معتقدات توده‌ها، فلسفه کلی تابوت گردانی چنین تبیین می‌شود: «توجیه عامه مردم از این رفتار تمثیلی اصولاً مبتنی بر منطق عامه و شعور جمعی است و بر مجموعه‌ای از عقاید کهن و روایات شفاهی استوار است» (بلوک‌باشی، ۱۳۸۰: ۱۰).

کیوان پهلوان نیز در کتاب فرهنگ تعزیه در جهان ایرانی تاریخچه و چگونگی برگزاری تعزیه در مناطق مختلف ایران را بررسی کرده و در ضمن آن به آیین‌های عاشورایی از جمله مراسم تابوت و حجله، سنگ‌زنی و سینه‌زنی در هر منطقه پرداخته است. جلد سوم این مجموعه به تعزیه در استان‌های فارس و کهگیلویه و بویراحمد اختصاص دارد که در آن به دو آیین چک‌چکو و چارچوگردانی و نوحه‌های این آیین‌های عاشورایی در شهرستان استهبان اشاره شده است (پهلوان، ۱۳۹۷: ۱۱۸ و ۱۱۹).

پژوهش دیگری که از لحاظ موضوع و رویکرد با پژوهش حاضر قرابت دارد، مقاله «هم‌نشینی کلام و حرکت در یک آیین بومی» نوشته جهانشیر یاراحمدی و محمدحسین ناصر بخت است که در آن سینه‌زنی دواره‌ای از منظر ارکان تشکیل‌دهنده و عناصر ساختاری و محتوایی بررسی شده است.

۱. چک‌چکو

«چک‌چکو» نوعی عزاداری با استفاده از دو قطعه سنگ است. این واژه از صدای برخورد شمشیرها (چکاچک) گرفته شده است. «چک‌چکو» ویژه استهبان است و در شهرهای اطراف آن اجرا نمی‌شود. گمان بر این است که این رسم از باورداشت‌های مردم یزد اقتباس شده باشد؛ زیرا زرتشتیان یزد هم مراسمی دارند که در چک‌چک برگزار می‌کنند. البته احتمال تشابه اسمی هم وجود دارد (آل ابراهیم، ۱۳۸۵: ۴۷). در سایر مناطق ایران نیز مراسم مشابهی با اسامی متفاوت و عنوان کلی «سنگ‌زنی» وجود دارد که در بسیاری از منابع، قدمت آن تأیید شده است؛ از جمله آیین سنگ‌زنی روستای درخش در خراسان جنوبی که در سال ۱۳۹۱ در فهرست میراث معنوی کشور به ثبت رسیده است (نک: شاطری، ۱۳۹۱).

آیین چک‌چکو در سال ۱۳۸۸ در فهرست میراث معنوی کشور ثبت شده است. سابقه ظهور این رسم در استهبان، احتمالاً به دوره کریم‌خان زند و ورود استادکاران یزدی به این شهر بازمی‌گردد. در زمان کریم‌خان زند، استادکاران یزدی که برای ساختن مساجد و گنبد و بارگاه پیرمراد و ساختمان‌های اعیانی و حفر کاریزها به استهبان آمده‌اند، بر فرهنگ مردم این شهر تأثیرات زیادی گذاشتند که مراسم چک‌چکو از آن جمله است.

نظریات متفاوتی درباره فلسفه شکل‌گیری این آیین بین محققان و برگزارکنندگان آن وجود دارد که در ادامه به آنها اشاره می‌شود. بعضی این رسم را نشان‌دهنده دفاع از امام حسین (ع) می‌دانند:

اگر ما روز عاشورا بودیم با امام حسین (ع)، حتی با سنگ هم که شده از ایشان دفاع می‌کردیم، از ولایت دفاع می‌کردیم حتی با زدن سنگ از تیر و نیزه و شمشیر هم نداشتیم با سنگ از ولایت دفاع می‌کردیم (مصاحبه حاج حسین اسدپوری، استهبان، ۱۳۹۷).

بعضی نیز آن را نشان‌دهنده سنگ‌پرانی اشقیاء بر بدن اولیا در روز عاشورا می‌دانند: «عزاداران سنگ‌ها را به هم می‌زنند. صدای سنگ‌های به هم خورده گویا سنگ‌پرانی اشقیاء بر بدن اولیا که روز عاشورا صورت گرفته است» (مصاحبه صفدر دوام، استهبان، ۱۳۹۷).

فلسفه دیگری که برای این آیین بیان می‌دارند چنین است: «این آیین عاشورایی صدای چوب خیزرانی هست که یزید بن معاویه بر دهان مبارک حضرت اباعبدالله (علیه‌السلام) می‌زند» (معمد کاشانی، ۱۳۶۵:۱۱۲).
عده‌ای هم براین باورند که

چون بر روز عاشورا تمام لشکریان یزید دچار افسردگی و یأس شده بودند و این یأس برگرفته از یک حرکت ناشایست جنایتکاری بود برای دور کردن روحیه یأس به یک رقص نمایشی پرداختند و درواقع نوعی شادی انجام دادند که ما الان اگر به «چک‌چکو» دقت کنیم ویژگی‌های خاص خودش را دارد (کیان، ۱۳۹۰:۱۷).

سم اسب‌های کفار که بر بدن‌های شهدا در روز عاشورا و عصر عاشورا می‌تازند گویا برخورد سم اسب‌ها با بدن اولیاء است و سنگ‌های که در صحرائی کربلا افتاده بود درواقع نموداری یا بازتابی از صدای حرکت اسب‌های اشقیاء با بدن اولیاء است (مصاحبه با حاج علی آیینه، استهبان، ۱۳۹۷).

۱-۱. شیوه اجرای چک‌چکو

عزاداران دو قطعه سنگ یا چوب تراش‌خورده را در دست می‌گیرند و براساس ریتم آهنگین نوحه مرثیه‌خوان، دست‌ها را بالای سر می‌برند و دو بار پشت سر هم سنگ‌ها را به هم می‌کوبند. در ادامه هم‌زمان با ریتم نوحه، به حالت تعظیم خم می‌شوند و سنگ‌ها را در میان پاها دو بار پشت سرهم به هم می‌کوبند و باز می‌ایستند و سپس به‌طور هماهنگ یک گام به جلو و یک گام به عقب برمی‌دارند و دوباره همین حرکت را اجرا می‌کنند. عزاداران به‌صورت دو‌ار، حول مرثیه‌خوان که در مرکز دایره‌ای ستاده است، می‌چرخند و با ریتمی خاص بیت «این دل تنگم عقده‌ها دارد/ گویا میل کربلا دارد» را تکرار کرده، به عزاداری می‌پردازند. واقعه/ مرثیه‌خوان در وسط دایره با تکان دادن دست خود یا با سینه‌زدن، سنگ‌زنان را هدایت می‌کند. طبّال، علمدار و گاهی نیز سنج‌زن در کنار مرثیه‌خوان در وسط دایره‌اند. علمدار شالی به کمر بسته است و پایه علم

را روی شال در جلوی شکم می‌گذارد و آن را با دو دست می‌گیرد و بالای سر سنگ‌زنان می‌گرداند.

عزاداران نیز در یک ردیف و با فاصله یک قدم از یکدیگر به صورت قوسی قرار می‌گیرند و می‌چرخند. به تدریج به تعداد سوگواران افزوده می‌شود و قوس، بزرگ و بزرگ‌تر می‌شود تا به صورت دایره‌ای درمی‌آید. گاهی دایره از وسعت میدان افزون‌تر می‌شود آنگاه به صورت مارپیچی، دایره دوم شکل می‌گیرد. مرثیه‌خوان نوحه‌ای می‌خواند و با خواندن هر بیت، عزاداران فقط بیت اول را تکرار می‌کنند.

تصویر شماره ۱- چک‌چکو

تصویر شماره ۲- چک‌چکو

۲-۱- ریخت‌شناسی چک‌چکو

آیین چک‌چکو سه رکن اصلی دارد:

الف) شعر و ضرباهنگ

اشعاری که در این عزاداری توسط نوحه‌خوان با آوازی حزین و سوزناک خوانده می‌شود، بخش «ادبی» این آیین است. از طرفی، ریتم و وزن اشعار و نوحه‌های خوانده شده، هدایتگر اصلی گروه عزادار در تنظیم ضربات و صورت‌بندی موسیقایی آیین است و از سوی دیگر، صدای حاصل از برخورد سنگ‌ها، بر اساس تعریف گروهی از ریتم و وزن نوحه‌ها شکل می‌گیرد؛ بنابراین چک‌چکو بدون آواز و ضرباهنگ، مفهومی نخواهد داشت. بخشی از متن نوحه‌ها برای معرفی اوزان و ضرباهنگ سنگ‌زنی و حرکت در چک‌چکوی استهبان در زیر می‌آید:

«این دل تنگم، عقده‌ها دارد

گویا میل کربلا دارد

ای یزید این سر، بر تو مهمان است

کز لبش جاری، صوت قرآن است (تکرار)

ای فرنگی در، مجلس حاضر

این چه آیین و این چه ایمان است؟

مزن ظالم، چوب کین هر دم، بر لب پر خون

کین لب پر خون، بوسه گاه ختم رسولان است

مزن ظالم، چوب خود بردار پیش این چشمان یتیمانش

تو خود کشتی، شاه دینم را

می‌کشی اینک، عابدینم را

آه وای یاران، از دل زینب

داد و فریاد از مشکل زینب

می‌روم بینم، در کجا زینب

شکوه از شمر، بی‌حیا داره

می‌روم بینم، در کجا کلثوم

از غم اکبر، ناله‌ها دارد

می‌روم بینم، در کجا قاسم

عیش دامادی، وین به پا دارد؟

این دل تنگم، عقده‌ها دارد

گویا میل کربلا دارد

یا بکش ما را، جای آن بیمار

چونکه این باب ما یتیمان است» (شمس استهباناتی به نقل از آل ابراهیم).

ب) حرکت مدور

حرکت در این آیین، موزون، مدور و مواج است. نحوه حرکت دست‌ها و پاها در دایره‌های تودرتوی شرکت‌کنندگان، سبب ایجاد شکل چرخشی، مدور و جنبشی این آیین شده است. این حرکات هم‌آهنگ، چرخشی، دوار و تودرتو و نیز ضربه‌های هم‌زمان دست‌ها و دواير زنده انسانی درحالی‌که یادآور طواف است، نموده‌های مذهبی را گرد وحدت محوری القا می‌کند.

ج) هم‌سرایی

هم‌سرایی یکی از ارکان مهم چک‌چکو است. شرکت‌کنندگان این آیین با هم‌سرایی نوحه‌هایی که نوحه‌خوان می‌خواند آن را همراهی می‌کنند. به دلیل تلفیق صداهای مختلف، حزین بودن آهنگ‌ها و اشعار تأثیرگذار، حاضران در فضای حزن و سوگواری قرار می‌گیرند.

۲. چارچوگردانی

آیین سوگ سیاوش بیشترین نزدیکی را با رسم چارچوگردانی به شکل کنونی دارد. با توجه به اسناد موجود می‌توان بیشترین نزدیکی فرمی و محتوایی را در سوگ سیاوش و چارچوگردانی دید. برخی از نویسندگان و پژوهشگران آیین چارچوگردانی را از بدعت‌های صفویان دانسته‌اند و ریشه‌های آن را در آن زمان جستجو کرده‌اند. به‌طور نمونه عبدالحسین آیتی در کتاب تاریخ یزد چنین می‌آورد:

نخل و نخل‌بندی که مخصوص محرم و ویژه‌ی دهه‌ی عاشورا و به نام عزای سیدالشهدا متداول شده، آغازش از دوره‌ی صفویه بوده که دنباله‌ی رسمیت تشیع و روضه‌خوانی و شبیه‌سازی (تعزیه‌خوانی) این نخل‌بندی دایر شد و از این گونه بدعت‌ها زیاد پیدا شد و دم به دم تشریفاتش فزون گشت (آیتی، ۱۳۱۷: ۲۴۴).

این فرضیه وجود دارد که چارچو نیز مانند چک‌چکو، در اصل از یزد به استهبان آورده شده باشد. حدود ۲۵۰ سال پیش عده‌ای از یزدیان، که برای عمران و آبادی استهبان به این شهرستان دعوت شده بودند، در انتهای محله تیرونجان سکنی گزیدند و چون یزدیان در ایام سوگواری امام حسین (ع) به روش خود عزاداری می‌کردند، مردمان بومی استهبان به اقتباس از آن‌ها شروع به ساختن چارچو کردند. هر محله برای حسینیه خود چارچویی ساخت و هرساله رسم چرخاندن آن برگزار می‌شود. رسم چارچو، با نام نخل‌گردانی، اگرچه بیشتر به مناطق کویری ایران همچون یزد، کاشان و سمنان منتسب است در سایر استان‌ها همچون خراسان و اصفهان نیز به نخل‌گردانی مرسوم است. (نک. شاطری، ۱۳۹۵ و بلوک‌باشی، ۱۳۸۰). چارچو را نوعی شبیه‌سازی تابوت می‌دانند. در باب نامیدن این شیء بدین نام باید گفت ظاهراً اشکال قدیمی چارچو از چوب و برگ درخت خرما

ساخته می‌شده است و آن را به‌عنوان تابوت امام حسین (ع) حرکت می‌داده‌اند. هنوز هم در ایران، به‌ویژه در بعضی از مناطق، تابوت افراد بزرگ و مشهور و صاحب‌نام همچون مراجع تقلید، علما و روحانیون بزرگ را به شکل تابوت بسیار بزرگ و تقریباً شبیه چارچو می‌سازند و سقف آن به‌صورت یک خط شکسته است. از ویژگی‌های چارچو، بزرگی و سنگینی آن است به طوری که چندین مرد قوی باید آن را از زمین بردارند و بر دوش گیرند و حمل کنند. این مراسم در سال ۹۲ در فهرست آثار معنوی کشور به ثبت رسیده است.

۱-۲- ساختمان چارچو از نظر فنی

فرم چارچو به مهارت استادکارهای نجار بستگی دارد. ساختمان چارچو با اندازه سفارش و نوع چوب آن ارتباط دارد. معمولاً پایه چارچو از تنه درخت گردو ساخته می‌شود که در برابر سرما، وزن و اسکلت تحمل بیشتری دارد. ساختمان چارچو معمولاً از چوب درخت سپیدار یا چنار تهیه می‌شود. برای اتصال قطعات مختلف از گل میخ‌های آهنی نسبتاً درشت و محکم استفاده می‌شود. در اطراف چارچو تیرک‌های چوبی ضخیم و محکمی به‌طور عمودی قرار گرفته است تا مردم بتوانند به زیر آن بروند و چارچو را به گردش درآورند؛ درضمن چنانچه هنگام حرکت دادن چارچو، تعادل حاملان به هم بخورد، تیرک‌های چوبی مانع واژگون شدن چارچو می‌شود. در اطراف چارچو ۷۲ شکل کنگره‌ای به یاد ۷۲ تن شهدای کربلا نصب شده است. البته تعداد کنگره‌ها در همه چارچوها ۷۲ واحد نیست و به گفته دروودگران اهل فن باید تعداد کنگره‌ها با محیط هلالی کار هماهنگ شود. همچنین کنگره‌های اطراف همه چارچوها مساوی نیست. این کنگره‌ها، هم برای بستن پارچه مشکی، که به اطراف چارچو می‌بندند، استفاده می‌شود هم برای زیبایی. مشبک بودن چارچو نیز به این دلیل است که چارچو بادخور داشته باشد و همین امر موجب دوام بیشتر و سبک‌تر شدن وزن آن می‌شود. دیگر آنکه وجود شبکه، بستن آذین‌ها، چراغ‌ها و آئینه‌ها را به چارچو سهل‌تر می‌کند.

اگر با نگاهی عمیق به شبکه‌ها و تردد خطوط عمودی-افقی توجه کنیم به نظر می‌رسد بین سطوح مشبک برگ‌های چارچو و سطح شبکه‌های دیواره‌های ضریح در مرقد امامان و بزرگان دین، رابطه‌ای نزدیک وجود دارد و نشانگر زنجیره اعتقادی است که لزوم به‌کارگیری این نوع از سطوح را در چارچو و مرقد، جدا از بعد فنی آن، توجیه می‌کند.

۲-۲- چارچوبندی یا چارچوآرایی

بستن و آرایش چارچو از یک تا چند روز طول می‌کشد. چارچو را در دهه اول محرم و غالباً دو سه روز پیش از تاسوعا می‌بندند. مدت زمان چارچوآرایی به اندازه چارچو، مقدار اشیاء

و لوازم و زیورهای تزئینی و نوع و شکل آذین‌بندی بستگی دارد. معمولاً از پنجم تا نهم محرم، چارچوهای ساده و کوچک را یک روزه و چارچوهای بزرگ و پرتزیین را چند روزه سیاه‌پوش و آذین‌بندی می‌کنند. کسی که چارچو را می‌بندد و آن را تزئین می‌کند، مهارت فراوانی در این کار دارد. این فرد را اصطلاحاً «چارچوبند»، «چارچو پیوند»، «چارچوآرا» و در بسیاری از جاهای ایران بابا یا بابای چارچو می‌نامند. چند نفر به چارچوبند در سیاه‌پوش کردن و آذین بستن چارچو کمک می‌کنند. چارچوبندان و چارچوآرایان و دستیارانشان، چارچوهای محله یا شهر خود را به نیت تبرک و تیمن می‌بندند و تزئین می‌کنند.

تصویر شماره ۳- بدنه چارچو

تصویر شماره ۴- چرخاندن چارچو

۲-۳- نذرهای چارچو

بخشی از اعتقادات و باورهای مردم نذرهایی است که برای چارچو می‌کنند و در ادامه آن مراسمی نیز برگزار می‌شود. می‌توان این نذرها را به دو گروه تقسیم کرد:

الف) نذرهایی که برای تزئین چارچو به کار می‌رود، عبارت‌اند از:

- انواع پارچه‌های قیمتی و ابریشمی قدیمی که در پوشاندن چارچو به کار می‌رود؛

- انواع زیورهای نقره‌ای که به جلوی چارچو می‌دوزند و آویزان می‌کنند؛

- اگر پسر جوانی فوت کرده باشد، قبای دامادی وی را نذر چارچو می‌کنند؛

- گاهی زنی که فرزنددار نمی‌شود، لباس عروسی خود را نذر چارچو می‌کند.

ب) نذرهای خوردنی و نوشیدنی که در پای چارچو داده می‌شود، عبارت‌اند از:

- انواع میوه‌های فصل؛

- انواع حلواها؛

- شربت‌های مختلف؛

- نان و قند.

برخی قند را در پای چارچو حل و به صورت شربت بین مردم پخش می‌کنند. برخی نیز کله‌قندها را به فردی که سوار چارچو است می‌دهند تا از آن برای پذیرایی از عزاداران استفاده کند. همچنین تعدادی آن را به بابای چارچو و دیگر افراد محتاج می‌دهند. نذر نان نیز به همین صورت است.

۲-۴- شیوه اجرای آیین چارچو

در این مراسم، چارچو را به مکان اصلی اجرای مراسم عزاداری حمل می‌کنند. این حمل، با عزاداری و نوحه‌خوانی و شور و شیون همراه است. طبق مشاهدات، در شب عاشورا چارچوی سیاه‌پوش آذین بسته را بلند می‌کنند و با آداب خاصی می‌گردانند. در برخی مناطق ایران چارچو را در حسینیه‌ها یا میدان‌های شهر و روستا و در برخی جاها در گذرگاه‌ها و محله‌های شهر می‌گردانند. در حسینیه یا میدان‌ها چارچو را چند بار با فاصله زمانی متفاوت و در هر بار، یک تا سه بار در طول و عرض حسینیه یا میدان، یا گرداگرد حسینیه و میدان، چارچو را همراه با دسته‌های سینه‌زن و زنجیرزن در گذرگاه‌های محله می‌برند و گاهی به زیارتگاه یا امامزاده محله یا به محل مسجد عزاداری و روضه‌خوانی، یا در خانه روحانی و مجتهد بزرگ شهر و ده حمل می‌کنند. علاوه بر این دسته‌ها، گروه بسیاری از تماشاگران نیز همراه با این دسته‌ها به محل اجرای مراسم می‌روند و در حسینیه جمع می‌شوند و تا نزدیک نیمه‌شب مشغول عزاداری هستند. نزدیک نیمه‌شب پس از این که گروهی از جوانان درحالی که بر سر خود می‌کوبند و با تکرار نوحه «شیون و شین است و واویلا/ قتل حسین است و واویلا» میدان حسینیه را از انبوه عزاداران خالی می‌کنند و آن‌ها را به اطراف میدان می‌رانند. درحالی که دوازده

جوان زورمند، چهار طرف چارچو را بلند کرده‌اند آن را در وسط میدان می‌چرخانند. در استهبان چارچوی محله اهر از سایر چارچوها اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا در فرهنگ عمومی چنین آمده است که تنها چارچویی که زنگ حیدری دارد چارچوی محله اهر است. عزاداران هم‌زمان با فریاد یا حسین (ع) شور و حالی پیدا می‌کنند و به یاد امام حسین (ع) اشک می‌ریزند؛ زنانی هم که پشت‌بام خانه‌های اطراف میدان هستند ضجه سر می‌دهند و مردان می‌خوانند. پس از سه بار چرخش، چارچو را به جای خود در ساختمان حسینیّه منتقل می‌کنند.

زنان و مردان هر محله با دود کردن اسپند و گلاب از دسته‌های سوگوار استقبال می‌کنند. در سال‌های اخیر بر تعداد چارچوها به‌ویژه در محله‌های تازه تأسیس افزوده شده است. برخی اعتقاد دارند که اگر زن نازایی، هنگام حرکت چارچو از زیر چارچو عبور کند، حاجتش برآورده شده، صاحب فرزند می‌شود. همچنین بعضی از مردم بر این باورند که اگر کودکی بیمار باشد و هنگام حرکت چارچو، وی را از روی چارچو عبور دهند، شفا می‌یابد، عبور دادن کودک توسط کسی که بر چارچو سوار است، انجام می‌گیرد. البته امروزه اکثر اهالی سعی می‌کنند کودکان خود را از روی چارچو عبور دهند تا فرزند آن‌ها بیمه حضرت ابوالفضل (ع) شود و همواره سالم باشد. عقیده دیگر مردم این است که اگر در هنگام حرکت چارچو در کوچه‌های تنگ و باریک، چارچو به دیوار خانه‌ای برخورد نماید، اتفاق ناگواری در آن خانه رخ می‌دهد و در صورت برخورد صاحب خانه سعی می‌کند برای رفع بدشگونی آن گوسفندی قربانی کند. به همین دلیل، کسی که بر چارچو سوار است باید سعی کند چارچو با دیوار خانه‌ای برخورد نکند. بعضی از زنان اعتقاد دارند برای برآورده شدن حاجات خود باید در شب‌های تاسوعا و عاشورا تا صبح کنار چارچوی حسینیّه شمع روشن کنند.

۵-۲- ریخت‌شناسی چارچوگردانی

مهم‌ترین عناصر سازنده آیین چارچو عبارت‌اند از:

الف) سازه عظیم به‌عنوان نماد محوری

این آیین به‌طور کلی، مفهوم و ماهیت خود را در بازسازی مراسم حمل تابوت، که سنتی عام و بسیار کهن است، متجلی می‌کند. آیین‌های مرتبط با شهادت، به دلیل قداست تاریخی که نزد مردم داشته‌اند، به مرور زمان تابوت را از اندازه‌های طبیعی و کاربردی خود خارج و به نمادی اغراق‌شده برای بروز نمایش‌های پهلوانی بدل کرده‌اند. بار زیبایی‌شناختی این آیین تا حد زیادی به ساخت‌وساز این سازه مربوط است.

ب) حرکت به شیوه کاروانی

حرکت گروهی عزاداران در آیین‌های سوگواری قدمت بسیار دارد. این حرکت که شکل دسته‌روی همراه چارچو دارد، هم تداعی‌کننده خیل مشایعت‌کنندگان شهید است هم مشابه

آن چیزی است که در سایر مراسم همچون علم‌کشی، سینه‌زنی و زنجیرزنی‌های متحرک انجام می‌شود.

ج) نذورات و تبرک

در فرهنگ آیینی شیعیان، همواره تبرک و توسل مورد توجه بوده است. آیین چارچو با توجه به محوریت نمادین سازه‌ای، که بی‌شبهت به ضریح و مقابر مقدس شیعیان نیست، عرصه انواع نذر کردن و طلب حاجات و نیازهاست.

۳. سینه‌زنی دوری (سینه دوری)

ضربه زدن به سر و سینه، از قدیمی‌ترین اعمال نمادین سوگواری‌های آیینی است. این اعمال در واقع، شکل ساده‌شده و مجردی از آسیب‌های شدیدی است که شخص سوگوار از درون احساس می‌کند و به‌صورت بیرونی، متجلی می‌سازد. سینه‌زنی از عام‌ترین اشکال سوگواری در همه جای ایران است، اما در برخی نقاط بسته به ذوق و فرهنگ مناطق با ترکیب‌بندی و سیاق دیگرگونه با شکل‌های متفاوت انجام می‌شود که سینه‌زنی دواره‌ای یکی از آنهاست و به‌طور ویژه در شهرهای خوزستان، بوشهر و بندرعباس به‌طور گسترده برگزار می‌شود. این نوع سینه‌زنی (موسوم به سینه‌دوری) در استهبان نیز از مهم‌ترین اشکال عزاداری محرم به حساب می‌آید.

۱-۳- شیوه اجرایی آیین سینه دوری

این سینه‌زنی برخلاف سینه‌زنی متحرک یا کاروانی با نوحه‌خوانی آغاز و به‌صورت دایره‌ای انجام می‌شود. بلافاصله پس از شروع نوحه، شرکت‌کنندگان در اطراف او حلقه می‌زنند. با اضافه شدن تعداد شرکت‌کنندگان دایره بزرگ‌تر می‌شود و معمولاً به حدی می‌رسد که مکان برگزاری ظرفیت لازم برای بزرگ‌تر شدن دایره ندارد. وقتی دایره به این حد رسید، مسئولان کنترل و نظم برگزاری آیین با انتخاب بزرگ‌ترها و افرادی که مهارت بیشتری در سینه زدن دارند، دایره‌ای دیگر در دایره قبلی می‌سازند. این دایره نیز آرام‌آرام بزرگ می‌شود تا به دایره قبلی می‌رسد. این کار به همین شکل ادامه می‌یابد و دایره‌های متعددی در دل هم زاده می‌شود.

شرکت‌کنندگان برای رعایت نظم و ایجاد فاصله، با دست چپ، قسمت راست کمر همدیگر را می‌گیرند و با دست راست سینه می‌زنند. افراد حرکات پا و جلو و عقب گذاشتن قدم‌های خود را با آهنگ و ریتم نوحه‌خوان هماهنگ می‌کنند. به این ترتیب که پای چپ خود را با حرکت مورب جلوی پای راست می‌گذارند و سپس پای راست خود را به عقب می‌برند. عزاداران تمام این حرکات و سینه زدن‌ها را با ریتم نوحه و به صورتی منظم اجرا می‌کنند. افراد با حرکت به دور میدان اصلی شهر (میدان آب‌بخش) به سینه‌زنی می‌پردازند. مردان و زنان دیگر هم درحالی‌که این مراسم را تماشا می‌کنند آن‌ها را با سینه

زدن همراهی می‌کنند. سینه‌زنی با ریتمی کند آغاز و آرام‌آرام به سمت ریتم موزون و تند هدایت می‌شود. نوحه‌خوان وظیفه اصلی این سیر حرکتی را به عهده دارد. به‌طورکلی شیوه و ریتم خوانش نوحه‌ها با مرحله آغازین آیین متفاوت است. نوحه‌خوان این آیین پس از خواندن چند نوحه، مراسم را به سمت بخشی از آیین هدایت می‌کند که در اصلاح «زیر واحد» می‌گویند. در این بخش، هیجان خاصی از دل آیین برمی‌خیزد. پس از «زیر واحد» نوحه‌خوان که طراح و کارگردان آیین است نقطه عطف آیین را اعلام می‌کند. «واحد» دستور تأکیدی صادرشده از سوی نوحه‌خوان برای همه شرکت‌کنندگان است، شکل‌گیری واحد که زیباترین و جذاب‌ترین بخش سینه‌زنی است با بخش‌های قبلی کاملاً متفاوت است. در این مرحله برخلاف مراحل قبل نوحه‌های نوحه‌خوان پاسخی ندارد (هم‌سرایی در این بخش اتفاق نمی‌افتد) رسم بر این است که مشهورترین و بهترین سینه‌زن‌ها در دایره داخلی قرار گیرند. علاوه بر جذابیت‌های دیداری و نمایشی این مرحله، گاهی رسومی مثل انداختن شال بر دوش نوحه‌خوان نیز در این بخش انجام می‌شود. این شال‌ها که توسط بزرگان محل بر دوش نوحه‌خوان گره می‌خورد، رنگ‌های مختلف دارد و بهانه‌ای است که متولیان مراسم شأن و منزلت بیشتری به نوحه‌خوان خود ببخشند، البته هم‌زمان با بستن شال، پاکت پولی نیز دور از چشم حاضران در جیب نوحه‌خوان قرار می‌دهند. این شال‌ها با تمام وجه نمایشی‌شان همچون درجه‌های نظامی عمل می‌کنند و هرچه تعدادشان بیشتر و رنگ‌ها زیباتر باشد، شأن نوحه‌خوان بیشتر است.

تصویر شماره ۵- سینه‌دوری

ب: ریتم و توازن

به‌طورکلی سینه‌زنی، فرایند ریتم گرفتن ضربات عزاداران بر سینه است؛ بنابراین وجه موسیقایی و ریتمیک سینه‌دوری اجتناب‌ناپذیر است. اشعار نوحه‌ها در واقع نوعی نقل مذهبی هستند که به شکل موزون و آهنگین خوانده می‌شود و هرکدام خود قصه‌ای سوگ از وقایع و حوادث مذهبی را بیان می‌کند و هم‌سرایی حاضران نیز جنبه ریتمیک و موزون آیین را تقویت می‌کند. «طبقه‌بندی صداها در مراسم سینه‌زنی و تقسیم آن‌ها به صدای زیر (کودکانه در ردیف بیرونی) صدای متوسط (جوانان ردیف میانی) و صدای بم (پیرمردها در صف داخل) سینه‌زن‌ها را به‌گونه‌ای به یک گروه کر بسیار مقتدر نزدیک می‌کنند» (آرام، ۱۳۷۷: ۷۷)

در سینه‌زنی دوری، صداها و نواها چنان درهم تنیده می‌شوند و کش می‌آیند که گویی از تقطیع می‌پرهیزند و می‌خواهند بدون نفس عوض کردنی تا ژرفای بی‌ژرفای شور و عاطفه مذهبی موج بزنند و پیش بروند. باوجود این حکم ساختار ارکستراسیونی خود، به تغییراتی تن می‌دهند؛ مثلاً وقتی نوحه‌خوان بیت‌ها را تمام می‌کند و ساکت می‌شود بلافاصله سینه‌زن‌ها شعر و آهنگ را دنبال می‌کنند و ضمن پاسخ‌گویی به نوحه‌خوان، آخرین تحریرهای خود را به اولین تحریرهای دوباره‌خوانی نوحه پیوند می‌زنند. می‌توان حالت شورآفرینی و حزن در محتوا، لحن و اوزان نوحه‌های سینه‌دوری استهبان را در نمونه‌های زیر دید:

(۱)

خواهر زار دل‌پریشانم	امشب دیگر بر تو مهمانم
خواهرا امشب شام عاشوراست	از غم امشب خونجگر زهراست
جاگزین در دل این وصایا کن	تا بگویم من شرح هجرانم
تو اسیر از کین من به خون غلتانی	من به ایفای عهد و پیمانم
خواهر از جور فرقه ملعون	هر بلا بینی با دل پر خون
کن شکیبایی اندر این هامون	اجر و صبرت با حی سبحانم

(۲)

مادر علی اصغر، ای طفل بی‌شیرم	از دوریت مادر، بنگر زمینگیرم
مادر شدم آخر، از هجر تو مجنون	از داغ تو مادر، بنگر زمینگیر
من مهد و گهواره از بهر تو بستم	لب‌تشنه جان دادی اندر سر دستم
بار فراق تو من پشت بشکستم	مادر ز هجر تو از عمر خود سیرم

ج: ترکیب‌بندی مدور

یکی از ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد آیین سینه‌زنی دوری، حرکت موزون شرکت‌کنندگان در یک مسیر دایره‌ای است و با توجه به اینکه دایره‌های متعددی در دل هم زاده می‌شوند، این حرکت دایره‌ای، شکل نمادینی ایجاد می‌کند که موزون و مواج است و نقطه عطفی در عناصر دینی آیین به شمار می‌رود. دایره، که کامل‌ترین شکل هندسی به شمار می‌رود، در بیشتر ادیان، معنای والایی دارد. دایره در وهله اول نقطه‌ای گسترش یافته است که نماد کمال و یکپارچگی و خلاقیت بدون آغاز و انجام است. در دایره تمام شعاع‌ها به نحوی هماهنگ کنار یکدیگر در مرکز جمع می‌شوند و فاصله همه نقاط روی دایره از مرکز به یک اندازه است.

نتیجه‌گیری

آیین‌های سوگواری در ایران از تنوع بومی و منطقه‌ای برخوردار است. بنیاد فکری و فرهنگی مشترکی که میان همه آیین‌ها وجود دارد، طبعاً به ظهور آیین‌های مشابه، اما با رنگ و بوی قومی و فولکلوریک منتهی می‌شود. استهبان در میان شهرها و روستاهای استان فارس، میزبان و وارث آیین‌هایی بوده است که بیشتر در مناطق کویری ایران، به وجود آمده و مایه‌ور شده‌اند. بدیهی است این آیین‌ها منحصر به استهبان نیست، اما این شهرستان در منطقه جغرافیایی فارس، مهم‌ترین نماینده آیین‌های سوگواری همچون چارچو و چک‌چکو است.

هنگامی که از منظر کار ویژه نمایشی و بصری به این آیین‌ها می‌نگریم، مهم‌ترین عناصر ساختاری را می‌توان در حرکت، ریتم و هم‌نوایی یافت. از لحاظ ترکیب هندسی، گرایش به شکل دایره که طبیعی‌ترین حالت تجمع نمایشی است بیش از همه به چشم می‌خورد، چنانکه نمایش آیینی تعزیه نیز حول سکوی دایره شکل می‌گیرد و از طرفی نماد فلسفی عرفان اسلامی نیز هست؛ اما اصل وحدت و تداوم همبستگی در همه آیین‌های مورد مطالعه عنصر درونی بسیار مهمی است که لازمه زندگی سنتی و بومی بوده، هم در صورت نمادین و ظاهری آیین متجلی می‌شود هم به عنوان کارکرد ثانویه آن، جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این آیین‌ها هرگز بدون نظم و وحدت شرکت‌کنندگان شکل نمی‌گیرند. تشکیل گروهی متحد، هماهنگ و یکپارچه نخستین قدم برای شکل‌گیری این آیین و تحقق یکی از مهم‌ترین شعائر دینی، یعنی وحدت و تقویت وجدان جمعی است.

کتابنامه

- آرام، احمد. (۱۳۷۷). «نگاهی اجمالی به مراسم عزاداری سنتی بوشهر». روزنامه آیین جنوب.
- آل ابراهیم، محمدرضا. (۱۳۸۵). فرهنگ مردم استهبان. استهبان: سته بان.
- بلوک‌باشی، علی. (۱۳۸۰). نخل‌گردانی: نمایش تمثیلی از جاودانگی حیات شهیدان. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- پهلوان، کیوان. (۱۳۹۷). فرهنگ تعزیه در جهان ایرانی (استان‌های فارس و کهگیلویه و بویراحمد). ج ۳. تهران: آرون.
- حمیدی، سمیه و شاطری، مفید. (۱۳۹۵). «نخل‌گردانی محرم در درخش: نگاهی انسان‌شناختی». مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان. س ۱۱. ش ۱. صص ۸۵-۱۰۳.
- خلج، منصور. (۱۳۶۴). تاریخچه نمایش در باختران. تهران: مؤلف.
- صنیع‌الدوله، محمدحسن. (۱۳۰۶). المآثر والاثار. تهران: سنایی.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. تهران: آگاه.
- شاطری، مفید. (۱۳۹۱). جغرافیای تاریخی و فرهنگی درخش. به اهتمام علی مولوی حقیقی. مشهد: پاپلی.
- شهیدی، عنایت‌الله. (۱۳۸۰). پژوهشی در تعزیه و تعزیه‌خوانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری کمیسیون ملی یونسکو در ایران.
- شهری، جعفر. (۱۳۷۱). طهران قدیم. ج ۱. تهران: معین.
- کیان، محمد. (۱۳۹۰). تاریخ استهبان. استهبان: سته بان.
- نفیسی، میرزا علی اکبرخان. (۱۳۴۳). فرهنگ ناظم الاطباء. ج ۲. تهران: خیام.
- همایونی، صادق. (۱۳۸۰). تعزیه در ایران. شیراز: نوید شیراز.
- معمدی کاشانی، سید حسن. (۱۳۷۸). عزاداری سنتی شیعیان. قم: مؤلف.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۵۶). مروج الذهب و معادن الجواهر. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ج ۲. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۸۷). دایره المعارف بزرگ اسلامی. ج ۶. تهران: دایره المعارف اسلامی.
- مصاحبه‌های انجام‌شده:
- مصاحبه‌شونده: آیین، علی. (۱۳۹۷). مصاحبه‌کننده: محمدحسین چاره‌جو (۱۳/۲/۱۳۹۷).

- مصاحبه شونده: آل ابراهیم، محمدرضا. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۵/۲/۱۳۹۷)
- مصاحبه شونده: موسوی، محمد (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۵/۲/۱۳۹۷)
- مصاحبه شونده: قریشی، علی. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۵/۲/۱۳۹۷)
- مصاحبه شونده: قریشی، حسین. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۲۹/۲/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: خوش خرام، حاج خلیل. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۲۹/۲/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: دوام، صفدر. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۲۹/۲/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: شجاعان، علی اکبر. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۳۰/۲/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: پرهیزگار، علی. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۰/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: اسدپوری، حاج حسین. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۰/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: حکمت آرا، محمدرضا. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۲/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: افتخاری، ابراهیم. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۲/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: ساجدی، سید رضا. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۲/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: فروتن، مجید. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۲/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: زمانی، محمدجواد. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۵/۳/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: نوبختی، غلامحسین. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱/۴/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: زهره ای، محمد مهدی. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۲/۴/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: زهره ای، علی محمد. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۲/۴/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: زهره ای، ابراهیم. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۶/۴/۱۳۹۷).
- مصاحبه شونده: حکمفرما، ابراهیم. (۱۳۹۷). مصاحبه کننده: محمدحسین چاره جو (۱۶/۴/۱۳۹۷).